Епіграф, який одночасно

може бути й епілогом.

…Зібрався народ:

— Бідненький!

— Розбився?

— На смерть?

— Для чого?

…Та він уже був далеко,

І чути нічого не чув.

Леся Павленко

Як тільки-но о п’ятій тридцять ранку — точність, хоч годинник звіряй! — десь там, далеко внизу, в іншому, недосяжному для нього світі з’являвся перший трамвай і бадьоро-весело — "А ось і я… Трам-Трам… Привіт!.." — та лунко дзеленчав, хлопчик, заздалегідь проснувшись, вже з нетерпінням чекав його з’яви. Чекав незмінно, сповнений радощів зустрічі з іншим життям, що його уособлював собою дзвінкоголосий, дещо гуркітливий, але завжди такий осяйний трамвай, що вихоплювався наче з казки, званий ним Трам-Трам…

Але насправді то був звичайний міський трамвай, оскільки ж він ходив у Києві, то й звався київським — та й по тому.

Хлопчик вже знав (з енциклопедичного довідника "Київ", його якось купила на розкладці на Хрещатику мама), що трамваєм зветься міська наземна електрична залізниця (на відміну від метро, що хоч і є міською, але вже позавуличною електричною залізницею, що рухається в тунелях на глибині від 15 до 30 і глибше метрів — от хоч би раз проїхатися під землею!), засіб пасажирського міського транспорту; що до трамвайного господарства, крім рухомого складу — одного, двох і трьох вагонів, належить рейкова колія, тягові підстанції, повітряна контактна мережа, депо, виробничо-ремонтні майстерні, сигнальні пристрої, диспетчерська служба. А ще він знав, що трамвай приводиться в рух тяговими двигунами, що живляться постійним струмом напругою 600 В від тягових підстанцій через контактний провід, ще знав, що перший трамвай у Києві почав ходити у 1892 році на лінії Поділ-Хрещатик (у Європі — вперше поблизу Берліна — лише одинадцятьма роками раніше).

Все, все хлопчик охоче визубрив про трамвай — як і те, що провізна здатність трамвая від 7–9 (одновагонні) до 10–15 тисяч (двовагонні і зчленовані трамваї), але сам його пасажиром ще ніколи не був, хоч і жив у білому світі, себто в Києві, вже дванадцятий рік. Та й бачив трамвай лише з вікна своєї квартири — як він на кілька хвилин з’являвся далеко внизу, вихоплюючись з-за одного будинку і зникаючи за іншим, хоч дзвін його та скрегіт коліс об рейки чувся трохи довше.

Трамвая вже не було в полі зору хлопчика, але він ще довго дзвенів у його вухах і у всьому єстві. Його Трам-Трам, а для всіх інших то був звичайнісінький міський трамвай з номером 28.

"О, вже двадцять восьмий пішов, — казала бувало вранці мама і гукала в кімнату до сина: — Славунцю — доброго ранку! Вже пішов наш трамвай — день буде, як завжди, добрим".

Трам-Трам привітно дзвенів, трохи гуркотів та злегка скреготів колесами об рейки, коли робив у кінці вулиці некрутий поворот. За той дзенькіт-скрегіт на нього скаржилися мешканці ближніх будинків — ні

світ, ні зоря, коли вони ще сплять, він скреготом коліс, гуркотом металевих вагонів та лункими дзвінками порушує їхні ранкові солодкі сни… Трам-Трам починав свій рух десь по той бік Дніпра на Лівобережжі, гуркотів мостом Патона і вже Правобережжям проїздив мимо будинку, в якому жив хлопчик з мамою. Прямував він до залізничного вокзалу, де й завершував свій маршрут. І там же, кілька хвилин відпочивши, розпочинав нове коло: від вокзалу й мимо них через міста Патона на Лівобережжя.

Наступний трамвай з Лівобережжя після першого з’являвся о шостій ранку, коли хлопчик, вже вмитий, сидів у колясці біля вікна і пив чорний або зелений чай — в залежності від настрою.

Проїжджаючи далеко внизу, Трам-Трам весело дзвенів — так він вітався. І хлопчик махав йому з вікна рукою: привіт, друже, привіт! Все їздиш на свій вокзал?.. "Їжджу, — весело відповідав Трам-Трам, — все вожу пасажирів до поїздів. На вокзалі багато-багато поїздів і всім, уяви, потрібні пасажири" — і зникав за будинком. Хлопчик мав його за друга і це насправді так і було, адже трамваї люблять дружити з хлопчиками. Як хлопчики з трамваями. Це у них взаємно.

В кімнаті, в якій минало його життя, стояв старий, трохи витертий зеленкуватий диван (хтось його викинув у двір, певно, придбавши новий чи модерніший, а мама й забрала, бо вони не мали за що новий купити, але на ньому все одно добре спалося, він швидко став у них своїм і був ще й справді, як новий), біля вікна стояв маленький столик з книгами та етажерка з книгами, фігурно покручена з лози. Проснувшись вранці, хлопчик, спираючись на руки, перетягував-перекидав своє тіло з неслухняними ногами, що тяглися за ним як перебиті (руки його від того були сильними) в стареньку коляску з гуманітарної допомоги і підкочував її до вікна, що заодно було йому за вікно у білий світ людей та спостережливим пунктом.

Якщо взимку, то о п’ятій, як він прокидався, було ще й зовсім рано, за вікном ще тільки сіріло і вгорі блимали холодні зорі та де-де у вікнах починали спалахувати вогні.

А влітку в цей час уже було видно (десь за сусідніми будинками, невидиме звідси сходило сонце) і в кімнату через відчинене вікно вливалися пахощі, що їх звідкілясь приносив вітер.

Хлопчик мешкав з мамою на тринадцятому поверсі. Внизу був колодязь. На глибину тринадцяти поверхів, його створювали три будинки — їхній, і два з боків. Між ними — невеличкий простір і трохи далі за деревами шмат вулиці, на якій і з’являвся Трам-Трам.

Далеко внизу (там пізніше з’являвся вранці світанок і раніше вечоріло) був дворик — квадрат вільного простору, зелений від трави, по боках якого стояли дві лавочки. На них здебільшого сиділи бабусі та матері з дітьми. А ще там з одного боку росла стара липа — на початку літа він вловлював медв’яно-гіркі пахощі її квітів, а з другого — молода горобина, восени аж багряна від червоних кетягів… У траві все літо жовтіли крихітні вічка кульбабок — їх ніхто не сіяв, а вони квітли та й квітли. Дуже їм певно подобалося квітнути в зеленій траві.

А ще в дворі постійно галасували горобці — коли хто з’являвся, вони дружною зграйкою хуркали на липу чи на горобину і там теж продовжували цвіріньчати-верещати, задоволені та безтурботні. А якось у дворі-колодязі з’явилася білобока сорока, облетіла дворик і заскрекотіла, всівшись на липі. Вона, очевидно, принесла на хвості якісь вісті, але чомусь ніхто ними не поцікавився. Хлопчик про себе той день назвав Днем Сороки і то був один з найщасливіших його днів.

Та ще на даху будинку, того, що праворуч, часто сідали галки та ворони й галасували. Увечері вони зграями — аж небо здавалося картатим — летіли з міста до Дніпра, що був неподалік од них, за "спиною" їхнього будинку і там, казала мама, ночували на прибережних

деревах, а вранці дружно поверталися в місто — вишукувати собі поживу. Ось тоді вони всідалися на даху й зчиняли гармидер, наче проводили свої загальні зібрання — президія тих зборів всідалася вище, на телевізійній антені або на дашку ліфтової коробки, що вивищувалася над плоским дахом будинку.

Ворони й особливо галки кричали, наче й справді проводили загальні збори і щось важливе на них вирішували — з їхнього життя.

А вгорі над колодязем було небо. Влітку, відкілясь з-за будинку виповзали чорні хмари і тоді в колодязі ставало темно, аж чорно і з височіні неслися потоки води — зливи в червні у Києві були густими й грімкотливими.

Взимку в колодязі було біло від снігу і часто метелиця в ньому кружеляла так, що Київ з ближніми будинками тоді ховався за сніговою завісою.

Влітку було світло, хоч сонце ніколи до двору не заглядало, воно десь сходило за висотками, пливло небом зі сходу на південь, потім на захід, невидиме для хлопчика і тут вже нічого не можна було вдіяти — небесне світило не примусиш ходити так, як тобі хочеться. Очевидно, там, де воно ходило, сонце було потрібніше людям. Але ж так його хотілося щодня бачити й відчувати усім своїм тілом і єством його літепло.

Мама щодня о сьомій вирушала на працю — прала білизну в якомусь комбінаті і цим підзаробляла до пенсії, бо ліки, казала, дорогі, а їх для сина потрібно було щораз більше й більше. Хоч здоров’я ліки йому й не прибавляли, нерухомість, що змалечку взяла його у свій цупкий полон, вже доходила синові до грудей, але руки ще слухались його і це було добре.

Мама йшла рано, а приходила пізно.

Увесь довгий-довгий день — особливо довгий влітку — хлопчик у квартирі був сам-один і якось ухитрявся себе обслуговувати. Здебільшого сидів у колясці біля вікна — читав або малював. Або й мріяв. Чи просто дивився через вікно на світ білий, виглядаючи свого друга Трам-Трама, який щоденно ходив унизу, починаючи з пів на шосту ранку й до півночі — все возив і возив людей, званих у нього пасажирами. І хлопчикові хотілося теж ним стати, але це найбільше його бажання поки що залишалося нездійсненним.

Увечері швидко смеркалося спочатку на дні колодязя (хоч угорі небо ще й залишалося якийсь час світлим), а потім колодязь наче розчинявся в пітьмі і хлопчик вмикав настольну лампу. В бокових будинках — теж як і їхній, тринадцятиповерхових — у вікнах спалахували електричні вогні, звідти чувся сміх, там лунала гарна музика… Іноді у деяких кімнатах танцювали, часто гості, гарно вбрані виходили на лоджію курити — чоловіки й жінки і про щось своє перемовлялися — для хлопчика то були люди з іншого, недосяжного для нього світу.

Вгорі теж смеркалося і в небі спалахували зорі. І він думав, що це комусь потрібно, якщо в небі засвічуються зорі. Засвічувалися й вікна трамвая і він тоді з’являвся увесь осяйний, якийсь розвеселий, залитий білими вогнями і ще лункіше дзеленчав, вітаючи свого друга, який біля вікна сидів у колясці на тринадцятому поверсі, як у довічній в’язниці… А втім, як він читав, навіть засуджених колись врешті-решт випускають на волю, а хто й коли його випустить? Та й чи випустить… А ще він вірив: як виросте (він ще вірив, що виросте, навіть сидячи в колясці), то неодмінно вивчиться на водія і тоді тільки те й робитиме, що водитиме й водитиме трамвай. І не тільки до вокзалу, а й далеко за Київ. І навіть ще далі, аж до самої Росі…

Чому саме до Росі, а не до якоїсь іншої річки — чи ж мало їх в Україні? — він не знав. Просто подобалось йому це ймення — Рось. З усіх назв річок України чомусь найбільше його приваблювала саме ця — Рось. Він аж марив нею: Рось, Рось, Рось… Найкраща у світі Рось. А втім, він жодної річки не знав, на жодній не бував, у жодній не купався і не ловив

у ній рибу і, навіть, просто не гуляв її берегами, не сидів під вербами в зеленому князівстві трав, як то читав в одного поета. І Рось теж не знав, бо ніде, крім як своєї квартири, не бував, але чомусь незнана Рось його найбільше вабила.

Мабуть, тому, що в неї було таке гарне милозвучне ймення: Рось. А ще в неї були — він читав — притока із ще ласкавішим ймennячком Роська. Дочка Росі чи молодша її сестричка? Мабуть, сестричка, так йому здавалося. Він прочитав про Рось все, що змогла дістати мама (вона приносила йому з бібліотеки книги) і, зокрема, Нечуя-Левицького. Іван Семенович народився в містечку Стеблів, що на Росі і так її описав, що без захоплення не можна й читати. Тож мав після того читання таке відчуття, що й сам виріс у її зеленій долині, десь у Богуславі чи Стеблові — незнаними йому. І досить йому було заплющити очі й уявити Рось, як він одразу ж опинявся на її берегах у зеленій долині, слухав, як сплескує риба на плесі, як шумить вода в порогах та як кують зозулі в тамтешніх вербах. (Побувати хоч раз на березі річки — то була його найсвітліша мрія. А ще як і трамвай навчитися водити — то більшого він і не багнув).

Ось чому вирішив він: як тільки навчиться водити трамвай, так і поведе його до Росі. Вже бачив той маршрут: Київ — річка Рось. Але й цій його мрії теж не судилося збутися, бо того літа трамвай № 28, його Трам-Трам раптово зник. Це було незбагненне — щоби в місті та раптом щез трамвай! Одного дня він просто перестав з’являтися на їхній вулиці і все. Ні о п’ятій тридцять ранку, ні пізніше… Ні взагалі будь-коли протягом дня. А день був такий довгий-довгий, а трамвая не було й не було і він не знав, що й думати. І нічого у світі білому взагалі й у Києві зокрема від того не змінилося. Все так же сяяло сонце, галасували на даху галки й ворони, а внизу вулицею мчали машини й тротуарами ходили люди і зазвичай її перебігали в недозволених місцях і тоді лунали пронизливі сюрчки людей у формі… (Але ж хіба людей сюрчками привчиш до порядку, до того, що треба переходити вулицю лише у відведених для цього місцях?), а трамвая не було. І ніхто йому не міг сказати, що ж таке трапилося з його другом.

І наступного дня трамвай теж не з’явився.

І ще в наступний…

Хлопчик, виглядаючи з вікна, з верхотури свого тринадцятого поверху, нічого не міг збагнути — де подівся трамвай? Не міг же він перебратися на іншу вулицю і їздити по ній? Він же не машина, не автобус, його рейки он унизу, по їхній вулиці прокладені і над ними контактний провід. То як він міг поїхати іншою вулицею?

Кілька днів хлопчик не вірив тому, що сталося і вперто виглядав свій Трам-Трам. Ось-ось він вигулькне з-за рогу будинку і задзвенить весело і лунко: "Привіт!.. Це я — Трам-Трам!.. А що — кепсько без мене? Даруй, але не маю часу, спішу до вокзалу. Звідти ходить багато-багато поїздів і їм потрібно багато-багато пасажирів…"

Тепер хлопчик прокидався задовго до п’ятої ранку й хутчій перебирався в коляску й котив її до вікна. З надією, що вже сьогодні його Трам-Трам неодмінно з’явиться. Але минали година за годиною, день збігав, згасав, у колодязі-дворику внизу вже сутеніло, а трамвая як не було, так і не було. І від того не лише на їхній вулиці, а й, здавалося, що у всьому Києві стояла тяжка й гнітюча тиша. Як у хаті, з якої винесли покійника…

Ось тоді він і збагнув, що втратив свого друга. Єдиний був друг і того втратив, і, що найгірше, нічим не міг йому допомогти чи порятувати його. То як же тепер йому без друга жити?

— Не виглядай його… — зітхнула мама. — Я сьогодні з сусідкою в ліфті піднімалася, то чула, що наш трамвай зняли, — маршрут номер двадцять вісім ліквідували.

— Хто? — стрепенувся він.

— Хто ж, як не міська влада.

— Але чому… за що його зняли?

— Кажуть, скоро будуть знімати рейки та провід угорі, а вулицю розширять і заасфальтують.

І хлопчик наче згас. Звідтоді він більше не схоплювався о п’ятій ранку, не перебирався хутчій в коляску і не котив її до вікна, аби зустрічати свого друга. Тепер він днями лежав на спині на дивані і тупо дивився в стелю. І мав таке відчуття, що то знято його — з життя.

— Славуньцю, хіба світ клином зійшовся на трамваї? — мама якось намагалася розважити сина. — Їх он стільки в Києві бігає. А наш трамвай ліквідували буцімто заради безпеки, — його брови зійшлися вгору. — Мимо нас він ходить по рівному, далі теж іде по рівному, але коли повертає на Кловський узвіз, то потрапляє на дуже крутий спуск… А це під час ожеледиці небезпечно. Казали, десь у якомусь місті отак трамвай з крутого спуску зірвався, гальма відмовили йому і він погубив багато людей… От у нас і зняли. Щоб подібне бува не трапилося… А замість трамвая до вокзалу буде ходити автобус…

А якось серед ночі він раптом закричав…

Та так, що натомлена мати хоч і міцно спала, а схопилася од його крику, як наче хто її підкинув і злякана прибігла в його кімнату.

І лише тоді збагнула, що син кричав радісно:

— Дзвенить! Дзвенить!

— Хто? Хто дзвенить? — в кімнаті стояла глуха тиша. І з міста теж не долинало жодного звуку. У темних вікнах сусідніх будинків — жодної світлої цяточки.

— Трамвай, — вигукував він радісно і збуджено. — Чуєш? Трам-Трам!.. Він з’явився. Він знову почав їздити до вокзалу…

— Друга година ночі — які трамваї? Вони зараз стоять у депо, ранку чекають. Трамваї вночі не ходять.

— Але ж він дзвенів… дзвенів… Я чув…

У матері й руки опустилися.

— Синку, це тобі… приснилося.

А якось і матері приснився дивний сон. Буцімто йде вона вулицею, аж раптом щось як задзвенить!.. Лунко, весело. Вона аж відскочила. Голову звела, глядь — трамвай з’явився. Їхній трамвай, синів друг. З Лівобережжя їде мимо їхнього будинку і — дзеленчить, дзеленчить…

— Слава тобі, Господи, — перехрестилася мати. — Схаменулася міська влада, відновила наш маршрут. Треба хутчій сина обрадувати…

Глядь, аж її Славуньчик в кабіні водія трамвая. Упевнено так сидить і сам веселий, задоволений. Аж сяє. І власноруч веде трамвай. А два його вагони переповнені дітьми.

І коли ж він встиг вивчитися на водія?

А трамвай біжить по рейках — лунко, дзвінко…

Вона протерла очі — ні, таки й справді трамвай веде її Славуньчик. Виріс, змужнів, ожив. Ой, як то добре тепер йому буде жити. Бо скільки ж можна сидіти на тринадцятому поверсі в інвалідній колясці. А вгорі, над кабіною водія у скляному віконечку видніється напис: "Трамвай № 28. Київ — річка Рось".

Що за дивний маршрут як для трамвая? І як можна міський трамвай повести до річки Рось аж на Черкащину?

Хотіла було крикнути про це до сина, але в ту мить і проснулась.

І довго лежала схвильована сном, притискуючи руки до грудей — серце так колотилося, що здавалося ось-ось вискочить…

Згадала сон, як син повів трамвай до річки Рось і чомусь їй раптом недобре так стало, недобре… Аж страшно. Тіло наче стерпло й похололо. З трудом встала, накинула халат на плечі і, повна відчуття жахного і непоправимого, обережно ступаючи босими ногами, ледь дихаючи, зайшла до синової кімнати.

У ній яскраво горіло світло, хоч було дві години ночі.

Диван, на якому він спав — порожній, коляска, у якій він сидів біля вікна, теж стояла порожньою…

А вікно було відчинене, а за ним — чорна, жахка порожнеча. Як прірва… Вона боялася підійти до вікна і виглянути вниз, а тому з останніх сил переконувала себе, що син її і справді повів трамвай до річки Рось, зеленої-зеленої, повної білого ромену… де на жовтих піщаних берегах походжають статечні чорногузи, а на плесах сплескує риба… І що там його неодмінно зустріне Іван Семенович Нечуй-Левицький і вони, сидячи під вербами, разом вже слухають, як зозулі комусь кують довгі та щасні літа…